

Szabó Miklós

DIA LOS MUERTOS

*„A szót, hogy halál, nem ejtik ki New Yorkban, Párizsban, Londonban, mert égeti az ajkakat.
A mexikói, szemben ezzel, ismeri a halált, tréfát úz vele, cirógatja,
álmában hozzá bújik, és megünnepli. Egyike az ő játékaiknak,
a legállhatatosabb szerelme. Meglehet, hogy éppen annyi félelem kíséri,
mint mások esetében, de legalább nem rejti el a halált;
szemtől szembe áll vele, türelmetlenséggel, megvetéssel, vagy iróniával...
A mexikóiak közönye a halállal szemben, az étellel szembeni közönyből fakad...
Természetes, talán még kívánatos is meghalni, ezért minél előbb, annál jobb”*
Octavio Paz

A következőkben az élők és holtak kapcsolatát, a számunkra egyetlen elérhető módon, a kulturális aktívabb oldal felől megközelítve vizsgálhatjuk meg. Aktívabb abban az értelemben, hogy a másik tevékenységei, vagyis a bomlás biológiai folyamatai, és a közösségben hagyott kitöltetlen űr, az élők oldaláról értelmezhető számunkra, melyhez magunk is tartozunk. A mindenkori élők rítusának, a mexikói Halottak Napja jelenlegi formájának kialakulása a 16. századra nyúlik vissza, az európai hódítók és közép-amerikai kultúra találkozásáig. Egyszerre van jelen benne a spanyol hódítás előtti azték filozófia és vallás, valamint a középkori európai rituális gyakorlat. Az aztékok Miccaihuitonli nyári hónapban tartott ünnepei középpontjában a halottak felé mutatott tiszteletadás állt. Az ünnepség természetfölötti védnöke Mictecacihuatl istennő, az alvilág és a halottak világának úrnője volt, és Mictlantecuhtli, az alvilág urának társa, akinek elsődleges szerepe a halottak csontjai feletti örökös. Ezen alkalmakkor a gyermekeket, és a halott ősokeket ünnepelték, valamint ebben a hónapban emlékeztek meg hősi halált halt harcosaikról is. Diego Duran, a 16. századi spanyol pap feljegyzései szerint az aztékok oltárokat emeltek a halottaknak, melyekre ételt helyeztek, így mutatva ki tiszteletüket. Kis agyagfigurákat is elhelyeztek az étel mellé, amik az adott oltárhoz tartozó halottat voltak hivatottak jelképezni (Diego 1971). Mikor a spanyolok megérkeztek, és elkezdték térítő tevékenységüket, magukkal hozták a keresztény mindenszentek ünnepének rituáléját. Ez volt a Római Katolikus szent nap, mikor megemlékeztek az elhunytakról általában, és azokról a megkereszteltekről, akikről úgy tartották, hogy a purgatóriumban rekedtek. A spanyol papok gyorsan felismerték a keresztény és az azték ünnepség közti hasonlóságokat. Áthelyezték az azték rituálét észre, hogy egybe essen a mindenszentek ünnepé-

vel, abban a reményben, hogy a pogánynak, és egyszerűségeknél veszélyesebbnek tartott ünnepség átalakul majd egy elfogadható keresztény rítussá. Valamint, hogy a régi ünnepséghez kötés erősítse az új keresztény ünnep átélését a bennszülöttek között. Ennek következtében a modern Mexikóban továbbra is a nyári hónapok helyett november első két napján ünneplik őseiket. A modern fesztiválon erősen érezhető a spanyol katolikus hatás, vagyis vannak benne keresztény elemek, de ezzel együtt is megőrizte őslakos amerikai jellegzetességeit.

A Halottak Napjához kapcsolódó tevékenységek egész Mexikóban nagyrészt azonosak, a tájegységektől függetlenül. Az első napon a családok meglátogatják elhunyt szeretteik sírjait. A temetőben töltött idő alatt virágokkal, gyertyákkal, és földdel díszítik fel a sírokat. Egyfajta pikniket is tartanak a síroknál, ahol családok maguk között, valamint távolabbi rokonokkal, és barátokkal, szomszédokkal találkoznak. A piknikeken az aktuális közösségi témák megtárgyalásán túl fontos szerepet kap az elhunytakkal kapcsolatos történetek megosztása más családokkal. Ilyen módon a Halottak Napja lehetőséget ad a társadalmi kohézió erősítésére, valamint a halottak életükben – a közösségben – betöltött szerepének felelevenítésére, melyen keresztül ismét a közösség részévé válnak.

A pikniken fogyasztott tradicionális ételek közé tartozik a tamale, levélben gőzölt kukoricakása, és a pan de muerto, speciálisan ez alkalomkor fogyasztott kicsit édes kenyér, amit gyakran csontokkal, vagy koponyákkal díszítenek. A pékek újabban műanyag csontvázakat sütnek a kenyérbe, amire a hozzá kapcsolódó modern hiedelem szerint nagy szerencse ráharapni. Az étkezés fontos részét képezik a sütemények és édességek, amik mind koponyákat, vagy csontokat ábrázolnak. A barátok és családtagok cukor-koponyákat, vagy más, a halálhoz

kapcsolódó díszítéssel ellátott tárgyat ajándékoznak egymásnak. Az ajándékokat nagyobb értéknek tekintik, ha az ajándékozott neve megjelenik rajta, például a koponya homlokán. Az ilyen édességek fogyasztása közben, illetve a pan de muerto-ba rejtett csontváza harapáskor a személy szimbolikusan „beleharap a halálba”, ezáltal beoltja magát halálfelelem ellen.

Nem kizárólag a sírokat és temetőket díszítik fel. Egyes kiemelt fontossággal bíró elhunytak otthon is oltárt állítanak, melyeket sárga és narancssárga körömvirággal vagy krizantémmal díszítenek föl, amiket cempo-xochitl-nak neveznek, és ez egyértelműen a prekolumbiánus időkből eredő szokás. Az aztékok számára a narancssárga szín az őszt szimbolizálta, amikor a természet elkezd meghalni. Az oltár tetején lévő ív (vagy ívek) a halottak égbe vezető útját jelképezik. A sírokhoz hasonlóan az otthoni oltárookra is vallásos amuletteket akasztanak vagy helyeznek, az ételáldozatokkal együtt. Az ételek kiválasztásában a halott kedvében próbálnak járni, az életében kedvelt fogásokat készítik el neki. A skála igen széles lehet, a különböző gyümölcsöktől egészen a cigarettán át az alkoholos italokig. A mezcal, vagyis az amerikai agavéból főzött szesz ital a legnagyobb értékű felajánlás. Mindent összevetve az oltár az élet és halál körforgásának elismerését reprezentálja, ami természetes része az emberi létezésnek. A témát mélyebben ismerő antropológusok véleménye szerint a rítuson keresztül a mexikóiak nem is annyira elhunyt rokonaikkal való kapcsolatukat elevenítik fel, ezáltal a közösség gyökereit ápolják – bár ennek is fontos szerepe van –, sokkal inkább közelebbi kapcsolatot alakítanak ki egy absztrakt entitással, a Halállal (Brandes 1988:181). Akár igaz, akár nem, hogy a mexikóiak nem félik a halált, az biztos, végig halandóságukat tudomásul véve mellette élnek, ezáltal nyíltan és őszintén tudnak szembenézni vele. Ez általános vélekedés következményeként a nemzeti karakter egy újabb dologgal gazdagodik. Erősíti a nemzeti identitást, mivel egy újabb tulajdonságot hoz létre, amivel minden mexikói rendelkezik. Ráadásul olyan tulajdonságot kölcsönöz az egész mexikói népességnek, amiben nemi, etnikai, földrajzi, gazdasági jellemzőiktől függetlenül osztoznak.

Az ünnepet szokás alapvetően mexikóinak tekinteni, de minden latin-amerikai ország magáénak érzi. Legtöbb elemében azonos, vagy hasonló megemlékezések megfigyelhetők szinte minden környező országban. A mexikói ünnepség ismertségének, ezáltal kulturálisan domináns jellegé-

nek oka Stanly Brandes szerint abban gyökerezik, hogy a mexikói kormányok felismerve a látványos és egyedi vallási ünnepségekben rejlő gazdasági és politikai lehetőségeket, már a hetvenes évek óta tudatosan erősítik az ezekhez kapcsolódó idegenforgalmi érdeklődést (Brandes 1988:88). E törekvés mellékvizén az ünnepség az Egyesült Államokban a bevándorló latin-amerikai közösségek politikai töltetű önreprezentációs igényétől hajtva alakult ki. A rítus nyílt, hangos megünneplése lehetőséget adott számukra az olyan politikai témák, vélemények, és problémák kinyilatkoztatására, amiknek nem volt a szélesebb társadalmat elérő kommunikációs csatornája. Ilyen mozzanat volt például a rendőri brutalitás áldozatairól, vagy az illegális határátlépés közben, autóbalesetben, vagy a rejtékül szolgáló konténerekben elhunytakról való megemlékezés.

San Francisco Halottak Napja mindig november 2-án kerül megünneplésre. Mivel ez a dátum gyakran hétköznapra esik, ráadásul az ünnepség délután öt órakor kezdődik, és késő éjszakáig tart, egészen más ünnepség képét festi, mint a mexikói „eredeti”. Az ünnepség milyenségét erősen meghatározza, hogy a dolgozó emberek, akiknek másnap korán kell kelnie, valamint a kisgyermek, nemigen tudnak részt venni a fesztiválon (Brandes 2006:172). A san franciscói ünnepség erősen ideologizált keretet kap mint a szervezést végző lelkes aktivisták megjelenési platformja, ahol kifejezésre juttathatják saját meggyőződésüket a közösségi harmóniáról, a gazdasági fejlődésről, a rituális és etnikus identitásról. Egy mexikói bevándorló, aki gyermekként érkezett az Egyesült Államokba, és a 90-es évek elején segédkezett a Halottak Napjának helyi megszervezésében, most a körmenet rituáléjának főszervezője. Véleménye szerint az itteni ünnep, a rituálék speciális kialakítása miatt egyedi. Ő és szervezőtársai minden évben tanulmányozzák a fennmaradt azték emlékeket, naptárakat, hogy szó szerint visszamenjenek 2500 évet, onnan számolják ki milyen isten vagy istennő tisztelete esedékes, és az istenség sajátosságához igazítsák a körmenet témáját. A menet színe, szimbólumrendszere tehát az azték naptár alapján alakul, és nem közmegegyezéssel választja egy szervezőbizottság. „Olyan valami ez, ami a hagyományban gyökerezik, és nem valami, amit valakik megpróbálnak megcsinálni” (Brandes 2006:174).

A Garfield parkban felállított oltárok szervezését a Marigold Project végzi. A mozgalom alapítója és vezetője egy ázsiai amerikai hölgy. Magyarázata szerint a névválasztás és a marigold, vagyis a körömvir-

rág jelentősége abban áll, hogy a halottak megérezve illatát, a virágösvényt követve jutnak el az oltárokig. A Marigold Project minden évben, levelezőlistáján keresztül, pályázatot hirdet a helyi művészek között a központi öt oltár felállítására. Ezek általában valamilyen központi probléma megjelenítésére szolgálnak. Minden évben olyan témát választanak, ami az egész közösségre kihatott, vagy kihat, és sok ember halála kötődik hozzá. Így egyik évben az afrikai amerikaiak szenvedéseit, illetve általában a rabszolgaság áldozatait megjelenítő központi oltárt állítottak. Máskor ilyen módon emlékeztek meg a 9/11-es terrortámadás halottairól. Az oltárok téma-választása politikai ellenvéleményt is kifejezhet, az iraki, afganisztáni háború, vagy a palesztin-izraeli konfliktus áldozatai előtti tisztelgés minden esetben összekötődik az erőszak- és háborúellenesség motívumával. A latin közösség ugyanakkor kevésbé megértő a globális témák megjelenítésével kapcsolatban, bár még mindig nagy számban vesznek részt az ünnepségen, de arányuk radikálisan csökkent az elmúlt években. A nem latin szervezők továbbra is tagadják az ünnep üzleti alapúvá válását, ők az ünnep multikulturálisabbá válását a Mission kerület megváltozásával, a művészek tömeges beköltözésével, és a máshol élő san franciscóiak fokozódó nyitottságával magyarázzák. „Nem vagyok latin, de nem is kell, hogy az legyek... mindenki meghal” – mondja az egyik, húszas évei elején járó hölgy. „Egész életemben a Mission-ben éltem, az anyámnak itt volt műterme, nem volt latin. A férjem az... mondjuk ő sohasem jön el”. Ha az ünnep hétvégére esik, akár 10.000 látogató is megfordulhat a parkban, amennyiben november második hétköznap, ez a szám radikálisan csökkenhet, de minden esetben szinte kizárólag san franciscói résztvevőkről beszélhetünk, és csak erősen jelképes számú turistáról vagy a környező városokból idelátogatóról. Ezek fényében, a szervezők szemében a rítus még mindig egy helyi közösséget összekovácsoló esemény. Ahogy egy, az ünnepségen résztvevő megfogalmazta: „Sok ember érkezik, különböző fajú, vallású, különböző minden... az egyetlen dolog, ami összetart minket, hogy emberek vagyunk, mindannyian haldoklunk, mindannyian átéljük a halált, vagy át fogjuk élni az életünk során”. A san franciscói Halottak Napja, a szervezők összehangzó véleménye szerint, hasonló a mexikói „eredetihez”, de nem kívánja azt imitálni, vagy elvenni annak identitását. Céljuk egy olyan közösségi esemény létrehozása, aminek saját identitása van. „Számomra a közösségépítésről szól, én egy közösségi aktivista vagyok, és közösségi szer-

vező. Mindenképpen azt mondom a kollégáimnak (latin származásúak), hogy nem kívánom felhívítani az ünnepséget, mert tudom, hogy mit jelent, és mit jelentett számukra, és a többi mexikói számára annyi éven keresztül. De itt ez most valami mássá változik. Érted? Nem mondjuk, hogy ez egy tradicionális Halottak Napja... Az a neve, hogy San Francisco Halottak Napja” – állítja az egyik főszervező Brandes leírásában (Brandes 2006:176). Hasonlóan az eredeti ünnephez, az összetartozásról szól. Arról, hogy az egyén nincs teljesen egyedül a városban: ha megnyitja magát, bárhol közösségre lelhet. Suzanne Morriison így ír erről: „A Halottak Napi körmenet és a hozzá kapcsolódó kiállítások konkrét megtestesülései az interkulturális párbeszédnek és együttműködésnek... ami egykor egy etnikai falként létezett, most a határok átlépésének eszközévé vált, és lehetőséget teremt a sokféleséggel való szemtől szembe találkozásra” (Brandes 2001:175). Ez az értelmezés bizonyos szempontból a mai napig érvényes. Bár a latin részvétel csökkent, ez csak az jelenti, hogy a határátlépések tartalma megváltozott a változatlan rítuson belül.

Terepnaplómba a következőt írtam november 2-án: Sötétedés körül értem el a Mission kerület szívének tekinthető 24. Street és Mission Street sarkot, ami minden évben a Halottak Napi felvonulás kiindulópontja. Ahogy kiszálltam a taxiból, a legvalószínűtlenebb tömegbe csöppentem. Sok ezer feketébe, esetleg fehérbe öltözött ember, többségük arcfestéssel, néhányan csak fehér arccal, fekete rúzs-szal, mások művészi koponya-sminkben. Csipkék, bársonyok, gótikus ruhák. Mindenkinél körömvirág, és tömjén, melynek erős illata mindenhol keveredik a marihuána szagával. Unott rendőrök, sok fehér és ázsiai, kevés spanyol. Égő gyertyákat, körömvirágot, bekeretezett fotókat tartanak. Magányos öregember egy nagyméretű keretes fotót támaszt a falnak, majd óvatosan egy kopott trombitát vesz elő, és játszani kezd. A melódia összekeveredik a szemközti bárból kiszűrődő spanyol énekléssel, az utca túloldalán gitározó fiatal zajával, a közeledő felvonulás elképesztő robajával. A táncosok, és a hozzájuk csatlakozó bátrabb nézők csörgőkkel, dobokkal ütik a menet ritmusát, miközben egy táncos csoport óriási fehér lampionokat táncoltat, mintegy jelképezve az elhunytak közöttük lebegő lelkét. Mögöttük óriási fáklyákat hoznak, és tovább hőmpölyög a tömeg, táncosok, és tűzfűjők, zsonglőrök. Mögöttük, előttük, mellettük a járdákon a táncoló, toporgó, lökdösődő nézők. Mindenki vidám, a zaj és a fény, a rengeteg tömjén füstjétől ködösnek

látszik az utca. Mindenki nyíltan, és bőségesen fogyaszt alkoholt, és füvet...

Egy pillanat műve és eltűnik az egész sokadalom. Valahol rossz irányba fordultam, már csak távoli hangokat hallok, igyekszem megkeresni a helyes irányt. A máskülönbben üres utcákon kis csoportokban emberek ülnek. Mindenhol saját kis oltár áll, gyermekek fotói és az oltárra helyezett új, még ki nem csomagolt játékok. Az oltárok körül ülők nem sírnak, de csendesek. Halkan dúdolnak. Kérdésekre elárulják, hogy nem is tudják ki építette az oltárt, nem tudják, ki a gyermek. Idős férfi ül a járda szélén, melléje idős kutya, ölében körömvirág, gyertya, és egy fiatal nő fényképe az 50-es, 60-as évekből. „Ne félj a haláltól!” Kiabálja, egy fiatal nő, kezében egy atomrobbanás gombafelhőjét ábrázoló festménnyel. Egy kapualjban fiatal pár szerelmeskedik. Mire rátalálok a menetre, már elérte végcélját, és a táncosok szétszéledtek. Ez már a Garfield Park. A „hivatalosan” felállított művészi oltárok, és az azokat körbevevő kisebb konstellációk töltik be a zöld részeket. A nagy oltárok koncepciója kivehetetlen a rengeteg embertől. Sóval rajzolt csontvázak, étel, gyümölcsök, régi festmények, fotók. Mindenhol állnak, ülnek, fekszenek, zenélnek és isznak. A tér közepén kis papír fecniket kötnek egy fára. „Ez a Halál Fája, ezen keresztül üzenhetünk halott szeretteinknek”. Előtte turisták próbálják lefotózni az egyik papírdarabot. Fiatal lány lép mellém, és a kezembe nyom egy pár szál körömvirágot. „Biztos te is szeretnél valakiről megemlékezni”. A szomszéd réten egy hatalmas fényképekkel teli fal előtt komplett zenekar játszik halkán, félig a földön fekvé, ülve. Monoton, lassú, és az énekesnő hangjától feláll a szőr a karomon. Körülöttük az egész rétet betérítik a földön gubbasztó gótikus ruhás fiatalok. mind arcfestésben, mind a földre borulva, néha felemelkedve, karjaikat széttárva az ég felé. A sötétben olyan, mint egy selyempárnákkal teleszórt ré. Visszafelé tartok a halál fája felé. Egy alacsony drótkerítésen rengeteg fénykép, és melléjük tűzve rengeteg virág. Az egyik jó barátom apja múlt héten halt meg, egy percig becsukom a szemem aztán a kerítésbe tűzöm a virágokat. Ahogy ellépek a kerítéstől egy szembe jövő középkorú férfi barátságosan megszorítja a kezem, a vele tartó nő pedig megölel. „Éljél boldogan”. mondják. Aztán eltűnnek a tömegben. Nem sokkal múlt éjfél...

A terepnaplóm, és emlékeim alapján saját Halottak Napi élményem nem tér el lényegesen a Stanley Brandes által 2006-ban leírtaktól. A san franciscói ünnepség valóban képes elragadni, és megteremte-

ni az egyedi tapasztalás élményét. Ezidáig szintén sikeresen elkerülte, hogy elsősorban idegenforgalmi eseménnyé váljon, jóllehet éppen azért, mert a rítus magával sodorja a bámszokódókat. Stílszerűen azt is mondhatnám, hogy ezen az éjszakán mindenki turista a halálban. Érdekes gazdasági antropológiai kikacsintás, hogy az ünnep Mexikóban szokásos formáját kísérő tematikus édesség-dömping is elkerüli a boltokat. Az ünnepnek ez a variánsa nem a fogyasztásról szól, minden, ami az ünnephez kell, az pár dolláros tömjén, gyertya és körömvirág. Amik ráadásul az egész évben kaphatóak a város számtalan ezoterikus boltjában. Az egykor etnikailag egységes, szinte kizárólag a spanyol ajkú bevándorlók által látogatott ünnep, most sokkal inkább a város befogadó hangulatát hivatott képviselni, valóban közösségi élmény megélését teszi lehetővé az életút végén mindenkire váró, és elkerülhetetlen halállal való viszony kialakításán keresztül.

A városba nem régen érkezett magyar migránsok (akikkel terepnaplóm során szorosabb kapcsolatba kerültem) is részt vesznek az ünnepen. „Először L. járt ki, aztán szépen lassan mindenki csatlakozott hozzá” – magyarázza egy harmincas éveiben járó nő. Az otthonról való távolság, és a hazautazás lehetőségének hiánya nem teszi lehetővé a halottakkal való tradicionális kapcsolattartást. A halállal való szembenézés igényét az az élethelyzet adja meg, hogy többségük most érte el azt a kort, mikor szüleik halandósága a jelen problémájává vált. A gyász időszakát nehezítik a szülők felé irányuló vegyes érzelmek. Egyikőjük így beszélt erről: „Mikor halottam, hogy meghalt (apa), nem tudtam semmire se gondolni. Egész életemben gyűlöltem. Gyerekkoromban egyszer addig vert lovaglopálcával, amíg be nem pisiltem. És mégis szomorú voltam, mert elment... Jól esik meggyújtani érte egy gyertyát”. A rítus során temetővé transzformált városrész lehetőséget ad tehát a gyász megélésén túl a múlt sérelmitől való megszabadulásra is. Emese: „Kijövünk ide, és emlékezünk a szeretteinkre, én anyámra. Múlt évben hagytam neki egy üzenetet a halottak fáján... megírtam, hogy megbocsájtok neki”. „Nem tudunk hazautazni a vízum-státuszunk miatt, nem tudtam ott lenni a nagyszüleim temetésén. Ezért elhoztam pár virágot. Jó érzés megélni a gyászt ezekkel az emberekkel”. A rítus közösség-teremtő jellegével kapcsolatban pedig így fogalmaznak: „Így, hogy együtt vagyunk, olyan, mintha lenne családunk”.

Vagyis nemcsak a zavaros múlttal, a régi sérelmekkel való leszámolás, nemcsak a halottaikkal, és a halállal való szembenézés terét teremti meg az

ünnep, hanem közösséget is. Közösséget teremt a rituálén résztvevők között, származástól, nemtől, etnikai hovatartozástól függetlenül. Így éppen olyan egalitáriánus, mint maga a témája. „Végső soron mikor a halottaidra gondolsz, a halálra, akkor azt is meg kell nézned, hogy ki áll melletted, aki még él” – mondja egy, az ünnepeken résztvevő lány. A gyászban való osztozáson keresztül megerősödik az élők közötti kötelék. Hiszen bár mindannyian a halál felé tartunk, de az életünk az aktuális „problémánk”, és annak milyenségét alapvetően határozzák meg az mindennapjainkat benépesítő emberek. A rítusban való részvétellel egyszerre dolgozzák fel a más módokon feloldhatatlan múltbéli konfliktusait, erősítik meg egymással való kapcsolatukat, és helyezik el magukat a tágabb környezetükben. A migránsok esetében a családtagokkal kapcsolatban megélt gyász előtérbe hozza (jelen példákban) a magyar identitásukhoz fűződő kérdéseket, annak megélésének problematikáját. Az identitás, melynek kifejezésére eddig nem találtak a maguk számára elfogadható módot, most a „hasonszörűek” társaságában kifejezhetővé válik egy mexikói eredetű rítus keretei között.

„San Franciscóban nincsenek temetők, ezért a parkot kell azzá változtatnunk, hogy azok is közel kerüljenek a halottaikhoz, akik máskülönben nem tudják ezt megtenni” – magyarázza az egyik szervező. „Ez is egy temető, a föl mindenhol tele van halottakkal” – teszi hozzá az egyik résztvevő. Tehát egyszerre beszélhetünk a profán tér szakrális térré változtatásáról. Az így ideiglenesen létrejött rituális térben átléphetővé válik a saját őseinktől elválasztó távolság.

Mivel a rítusban résztvevő különböző származású emberek mind megjelenítik az eredetét képviselő halottaikat, amin keresztül mindenki megemlékezik a saját és mások halottairól, így a rájuk való közös emlékezésben lehetőség nyílik az összetartozás megélésére. Egy fiatal lány így beszélt erről: „Jó itt összejönni. Mindenkinek vannak halottai, mindenkinek van egy története... itt viszont lehetőség van arra, amire máshol nincs, hogy idegeneknek kifejezzük magunkat, és átéljük az ő sorsukat is... mert itt nincsenek idegenek”.

Az ünnep hagyományt teremt ott, ahol addig nem volt, szimbolikus határvidéket az élők és a halottak világa között, ami ezen a helyen korábban nem létezett, és a rítus után már meg is szűnik. Közösségi élményt, amire a kulturálisan erősen sokszínű lakosságnak szüksége van, és elkíséri őket a hétköznapi életben. Ennek a nagyobb „san franciscói”

összetartozásnak a keretei között van lehetősége a migránsoknak is, hogy megéljenek egy szűkebb közösségi élményt egymással, és rendezzék hátrahagyott életük szálait is.

Felhasznált szakirodalom

- Brandes, Stanley 2006 *Skulls to the Living, Bread to the Dead: The Day of the Dead in Mexico and Beyond*. Malden, Blackwell Publishing Ltd.
- Brandes, Stanley 1988 *Power and Persuasion*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Duran, Diego 1971 *Book of the Gods and Rites and The Ancient Calendar*. Norman, University of Oklahoma Press.